

SANOAT SOTSILOGIYASINING VUJUDGA KELISHI. XOTORN TAJRIBASI

Vahobova Sevinch

O'zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti Sotsiologiya yo'nalishi
1-kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20449038>

Annotatsiya. Ushbu maqolada sanoat sotsiologiyasining vujudga kelishi, uning shakllanish bosqichlari hamda ishlab chiqarish jarayonlaridagi ijtimoiy munosabatlarni o'rganishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, sanoat sotsiologiyasining rivojlanishida muhim o'rin tutgan Xotorn tajribasi mazmuni, natijalari va ilmiy ahamiyati yoritiladi. Mazkur tajriba orqali mehnat unumdorligiga nafaqat iqtisodiy omillar, balki ijtimoiy-psixologik omillar ham kuchli ta'sir ko'rsatishi asoslab berilgan. Maqolada inson omili, guruhviy munosabatlar va boshqaruv usullarining ishlab chiqarish samaradorligidagi roli ochib beriladi.

Kalit so'zlar: sanoat sotsiologiyasi, Xotorn tajribasi, mehnat unumdorligi, inson omili, ishlab chiqarish, ijtimoiy munosabatlar, boshqaruv.

Аннотация. В данной статье анализируются возникновение промышленной социологии, этапы её становления и значение в изучении социальных отношений в производственном процессе. Также освещаются содержание, результаты и научное значение Хоторнского эксперимента, сыгравшего важную роль в развитии промышленной социологии. В ходе данного эксперимента было доказано, что на производительность труда влияют не только экономические факторы, но и социально-психологические условия. В статье раскрывается роль человеческого фактора, групповых отношений и методов управления в повышении эффективности производства.

Ключевые слова: промышленная социология, Хоторнский эксперимент, производительность труда, человеческий фактор, производство, социальные отношения, управление.

Abstract. This article analyzes the emergence of industrial sociology, the stages of its formation, and its importance in studying social relations within the production process. It also highlights the content, results, and scientific significance of the Hawthorne Experiment, which played an important role in the development of industrial sociology. The experiment proved that labor productivity is influenced not only by economic factors but also by social and psychological conditions. The article reveals the role of the human factor, group relations, and management methods in improving production efficiency.

Keywords: industrial sociology, Hawthorne Experiment, labor productivity, human factor, production, social relations, management.

Kirish

Sanoat sotsiologiyasi sotsiologiya fanining muhim va amaliy ahamiyatga ega yo'nalishlaridan biri bo'lib, u ishlab chiqarish tizimidagi ijtimoiy munosabatlar, mehnat jamoalari faoliyati, boshqaruv usullari hamda inson omilining ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sirini o'rganadi. Ushbu yo'nalish sanoatlashuv jarayonining jadallashuvi, yirik korxonalar shakllanishi va mehnat unumdorligini oshirish zarurati kuchaygan davrda vujudga kelgan.

XX asr boshlariga kelib ishlab chiqarish jarayonini faqat texnika va iqtisodiy ko'rsatkichlar bilan tushuntirish yetarli emasligi ayon bo'la boshladi. Chunki korxonalarda mehnat samaradorligiga ishchilarning psixologik holati, jamoaviy munosabatlari, rahbar va ishchi o'rtasidagi aloqalar ham kuchli ta'sir ko'rsata boshladi. Shu sababli ishlab chiqarishni ijtimoiy jihatdan o'rganish zarurati tug'ildi va sanoat sotsiologiyasi alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi.

Sanoat sotsiologiyasining rivojlanishida AQSHda o'tkazilgan mashhur Xotorn tajribalari (Hawthorne Studies) alohida o'rin tutadi. Bu tajribalar "Western Electric" kompaniyasining Xotorn zavodida olib borilgan bo'lib, dastlab mehnat sharoitlari va yoritish darajasining ishlab chiqarish samaradorligiga ta'sirini aniqlash maqsad qilingan edi. Biroq tajribalar davomida kutilmagan natijalar aniqlanib, ishlab chiqarish faqat texnik omillarga emas, balki ijtimoiy-psixologik omillarga ham bog'liqligi isbotlandi.

Xotorn tajribalari natijasida ishchilarning o'zini jamoadagi muhim a'zo sifatida his qilishi, ularga e'tibor qaratilishi, guruh ichidagi munosabatlar va rahbarlik uslubi mehnat unumdorligiga kuchli ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Bu esa "inson munosabatlar maktabi" (Human Relations School)ning shakllanishiga asos bo'lib xizmat qildi.

Mazkur maqolada sanoat sotsiologiyasining vujudga kelish sabablari, uning ilmiy rivojlanish bosqichlari hamda Xotorn tajribalarining mohiyati va natijalari keng yoritiladi. Shuningdek, ushbu tajribalar orqali ishlab chiqarish jarayonida inson omilining o'rni qay darajada muhim ekani tahlil qilinadi va zamonaviy boshqaruv tizimlariga ta'siri ko'rsatib beriladi.

Sanoat sotsiologiyasining vujudga kelish omillari

Sanoat sotsiologiyasining paydo bo'lishiga bir qator tarixiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar sabab bo'lgan. Eng avvalo, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida sanoatning jadal rivojlanishi, yirik fabrikalar va korxonalarining shakllanishi ishlab chiqarish jarayonida murakkab ijtimoiy munosabatlarni yuzaga keltirdi. Mehnat taqsimoti chuqurlashdi, ishchilar soni ortdi va boshqaruv tizimi yanada murakkablashdi. Shu jarayonda ishchilar o'rtasidagi munosabatlar, mehnat sharoitlari, noroziliklar va ish tashlashlar kabi ijtimoiy muammolar ko'payib bordi. Bu holat ishlab chiqarish samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatgani sababli, faqat texnik yondashuv yetarli emasligi ma'lum bo'ldi. Natijada ishlab chiqarishni ijtimoiy jihatdan o'rganish zarurati tug'ildi va sanoat sotsiologiyasi shakllana boshladi.

Xotorn tajribalarining bosqichlari

Xotorn tajribalari bir necha bosqichda amalga oshirilgan bo'lib, ularning har biri ishlab chiqarish jarayonidagi turli omillarni o'rganishga qaratilgan edi. Dastlab yoritish darajasining ish unumdorligiga ta'siri o'rganildi. Tajriba davomida yorug'lik kuchaytirilganda ham, kamaytirilganda ham ishlab chiqarish hajmi oshib borishi kuzatildi. Bu esa kutilmagan natija bo'lib, faqat fizik sharoitlar asosiy omil emasligini ko'rsatdi. Keyingi bosqichlarda ishchilarning ish vaqti, tanaffuslar, ish haqi tizimi va dam olish sharoitlari o'rganildi. Biroq eng muhim natija shundan iborat bo'ldiki, ishchilarga e'tibor qaratilishi, ularning fikri inobatga olinishi va jamoa ichidagi ijtimoiy muhit ishlab chiqarish samaradorligiga katta ta'sir ko'rsatdi.

"Inson munosabatlari" konsepsiyasining shakllanishi

Xotorn tajribalari natijalari asosida "inson munosabatlar maktabi" (Human Relations School) shakllandi. Bu yondashuvga ko'ra, ishlab chiqarishda inson faqat iqtisodiy manfaatlar bilan emas, balki ijtimoiy ehtiyojlar, ya'ni hurmat, e'tibor, jamoaga tegishlilik hissi va ruhiy qoniqish orqali ham boshqariladi.

Mazkur konsepsiya rahbarlik uslubini o'zgartirishga olib keldi. Endi boshqaruvda avtoritar yondashuvdan ko'ra demokratik va hamkorlikka asoslangan uslublar muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Ishchilarning fikrini eshitish, ularni qaror qabul qilish jarayoniga jalb etish mehnat samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan biri sifatida e'tirof etildi.

Xotorn tajribasining sanoat sotsiologiyasidagi ahamiyati

Xotorn tajribalari sanoat sotsiologiyasi fanining rivojlanishida burilish yasadi. U ishlab chiqarish jarayonini faqat texnik tizim emas, balki ijtimoiy tizim sifatida ham ko'rish zarurligini isbotladi. Bu yondashuv keyinchalik zamonaviy menejment, tashkilot sotsiologiyasi va mehnat psixologiyasining rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Shuningdek, ushbu tajribalar korxonalarda motivatsiya, guruh dinamikasi va rahbarlik uslublarini o'rganishga yo'l ochdi. Bugungi kunda ham ko'plab tashkilotlarda Xotorn tajribalari natijalari asosida inson omilini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Sanoat sotsiologiyasi doirasida olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ishlab chiqarish samaradorligi faqat texnik jihozlar yoki ish haqi miqdoriga bog'liq emas. Eng muhim omillardan biri bu ishchilarning psixologik holati va jamoaviy muhitdir. Agar korxonada sog'lom ijtimoiy muhit shakllangan bo'lsa, ishchilarning motivatsiyasi oshadi, ular o'z vazifalarini yanada mas'uliyat bilan bajaradi. Aksincha, adolatsizlik, e'tiborsizlik yoki yomon rahbarlik uslubi mavjud bo'lgan joylarda mehnat unumdorligi pasayadi, norozilik kuchayadi va kadrlar almashinuvi ortadi. Shu sababli sanoat sotsiologiyasi ishlab chiqarish jarayonini inson omili bilan uzviy bog'liq holda tahlil qiladi. Xotorn tajribalari natijasida "Xotorn effekti" deb ataluvchi hodisa aniqlangan. Unga ko'ra, ishchilar ularga alohida e'tibor qaratilayotganini bilgan paytda o'z ish unumdorligini vaqtincha oshiradilar. Bu holat insonning psixologik motivatsiyasi ishlab chiqarish natijalariga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatadi. Mazkur effekt rahbarlarga shuni anglatadiki, ishchilarga doimiy e'tibor, rag'bat va ijobiy muhit yaratish korxonada samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biridir. Sanoat sotsiologiyasida muhim tushunchalardan biri bu guruh dinamikasidir. Ishchilar har doim rasmiy qoidalar asosida emas, balki norasmiy guruh munosabatlari orqali ham o'zaro aloqada bo'ladilar. Bu guruhlar ichida o'ziga xos me'yorlar, qadriyatlar va xulq-atvor qoidalari shakllanadi. Xotorn tajribalari shuni ko'rsatdiki, norasmiy guruhlar ishlab chiqarish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Agar guruh ichida ijobiy munosabatlar mavjud bo'lsa, ish unumdorligi oshadi; agar nizolar kuchaysa, ishlab chiqarish jarayoni sekinlashadi. Sanoat sotsiologiyasi va Xotorn tajribalari natijalari bugungi zamonaviy boshqaruv tizimlarida keng qo'llanilmoqda. Korporativ boshqaruvda inson resurslarini boshqarish (HRM), motivatsiya tizimlari, jamoaviy ish uslublari aynan shu ilmiy asoslarga tayanadi. Bugungi kunda ko'plab kompaniyalar ishchilarni faqat mehnat resursi sifatida emas, balki tashkilotning eng muhim kapitali sifatida ko'radi. Ularning psixologik holati, kasbiy rivojlanishi va ijtimoiy ehtiyojlari alohida e'tiborga olinadi. Bu esa sanoat sotsiologiyasining amaliy ahamiyati hozir ham dolzarb ekanini ko'rsatadi. Sanoat sotsiologiyasi doirasida tashkilot madaniyati (korporativ madaniyat) ham muhim tushuncha hisoblanadi. Tashkiliy madaniyat deganda korxonada ichidagi umumiy qadriyatlar, me'yorlar, an'analar va xulq-atvor qoidalari tushuniladi. Yaxshi shakllangan tashkiliy madaniyat ishchilarda korxonaga sodiqlikni oshiradi, jamoaviy hamkorlikni mustahkamlaydi va ishlab chiqarish samaradorligini yuqori darajaga olib chiqadi. Xotorn tajribalari aynan ijobiy ijtimoiy muhitning tashkilot muvaffaqiyatiga ta'sirini ilmiy asoslab bergan edi. Sanoat sotsiologiyasida rahbarlik uslubi ishlab chiqarish samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida qaraladi. Avtoritar, demokratik va liberal boshqaruv uslublari orasida demokratik uslub eng samarali deb hisoblanadi, chunki u ishchilarning fikrini inobatga oladi va ularni

qaror qabul qilish jarayoniga jalb etadi. Xotorn tajribalari shuni ko'rsatdiki, ishchilarga hurmat bilan yondashish, ularning fikrini tinglash va jamoaviy qarorlar qabul qilish mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshiradi. Bugungi kunda sanoat sotsiologiyasi natijalari yirik kompaniya va korporatsiyalarda keng qo'llanilmoqda. Xususan, inson resurslarini boshqarish tizimlari, jamoaviy motivatsiya dasturlari, ish muhitini yaxshilash strategiyalari aynan ushbu fan asoslariga tayangan holda ishlab chiqiladi. Raqamli texnologiyalar rivojlangan hozirgi davrda ham inson omili o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Aksincha, masofaviy ish (remote work), onlayn jamoalar va raqamli boshqaruv tizimlari sharoitida ham ijtimoiy-psixologik omillar muhim rol o'ynamoqda. Bu esa sanoat sotsiologiyasining dolzarbligini yanada oshiradi. Sanoat sotsiologiyasi va Xotorn tajribalari ishlab chiqarish jarayonini chuqurroq tushunishga imkon berdi. Ular insonni ishlab chiqarish tizimining markaziy elementi sifatida ko'rib chiqish zarurligini isbotladi. Shu bilan birga, ijtimoiy munosabatlar, guruh dinamikasi va boshqaruv uslublarining iqtisodiy natijalarga bevosita ta'siri mavjudligini ko'rsatdi.

Bu yondashuv bugungi kunda ham zamonaviy menejment va tashkilotlarni boshqarish tizimlarining asosiy ilmiy poydevorlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Sanoat sotsiologiyasi rivojlanishi natijasida ishlab chiqarish jarayoniga nisbatan yangicha ilmiy yondashuv shakllandi. Endilikda korxonalar faoliyati faqat mahsulot ishlab chiqarish tizimi sifatida emas, balki turli ijtimoiy guruhlar, munosabatlar va insoniy ehtiyojlar o'zaro ta'sirda bo'ladigan murakkab ijtimoiy tizim sifatida qaralmoqda. Bu esa boshqaruvda tizimli yondashuvni kuchaytirdi va inson kapitalining ahamiyatini yanada oshirdi.

Xotorn tajribalari orqali aniqlangan eng muhim jihatlardan biri — ishchilarning faqat moddiy rag'bat bilan emas, balki e'tibor, hurmat va jamoaga tegishlilik hissi bilan ham kuchli motivatsiyaga ega bo'lishidir. Bu holat zamonaviy korxonalarda "soft skills", ya'ni muloqot madaniyati, jamoada ishlash qobiliyati va psixologik muhitni boshqarish kabi omillarning muhimligini ko'rsatadi.

Shuningdek, sanoat sotsiologiyasi ishlab chiqarishda "inson resursi" tushunchasini "inson kapitali" tushunchasiga yaqinlashtirdi. Chunki har bir ishchi faqat mehnat bajaruvchi emas, balki bilim, tajriba, ijodkorlik va tashabbusga ega subyektlar sifatida qarala boshlandi. Bu esa innovatsion iqtisodiyot sharoitida korxonalar raqobatbardoshligini ta'minlashda asosiy omillardan biriga aylandi.

Bugungi globallashtirish jarayonida masofaviy ish shakllari, raqamli boshqaruv va avtomatlashtirish jarayonlari kengayib borayotgan bo'lsa-da, inson omilining ahamiyati kamaygani yo'q. Aksincha, murakkab tizimlarda ijtimoiy muvozanatni saqlash, jamoaviy hamkorlikni rivojlantirish va xodimlarning psixologik barqarorligini ta'minlash yanada dolzarb masalaga aylangan.

Shu nuqtayi nazardan, sanoat sotsiologiyasi nafaqat tarixiy ilmiy yo'nalish, balki zamonaviy boshqaruv, iqtisodiyot va tashkilotlar rivojlanishida doimiy amaliy ahamiyatga ega fan sifatida o'z o'rnini mustahkam saqlab qolmoqda.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, sanoat sotsiologiyasi ijtimoiy fanlar tizimida ishlab chiqarish jarayonini inson omili bilan uzviy bog'liq holda o'rganadigan muhim yo'nalishlardan biridir. Uning vujudga kelishi sanoatlashuv jarayonining jadallashuvi, yirik korxonalar shakllanishi hamda mehnat unumdorligini oshirishga bo'lgan ehtiyoj bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu fan ishlab chiqarishni faqat texnik yoki iqtisodiy jarayon sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy tizim sifatida tahlil qilish zarurligini ko'rsatdi.

Sanoat sotsiologiyasining shakllanishida Xotorn tajribalari alohida tarixiy va ilmiy ahamiyatga ega bo'ldi. Ushbu tajribalar natijasida ishlab chiqarish samaradorligi faqat moddiy sharoitlar, texnologiyalar yoki ish haqi darajasiga emas, balki ishchilarning psixologik holati, guruh ichidagi munosabatlar, rahbarlik uslubi hamda ijtimoiy muhitga ham kuchli bog'liqligi isbotlandi. Bu esa "inson omili" tushunchasining ishlab chiqarish tizimidagi markaziy o'ringa ega ekanini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

Xotorn tajribalari asosida shakllangan "inson munosabatlari maktabi" boshqaruv nazariyasida tub burilish yasadi. Endilikda korxonalarda ishchilarni faqat mehnat resursi sifatida emas, balki ijtimoiy ehtiyojlarga ega shaxs sifatida ko'rish, ularning fikrini inobatga olish, motivatsiyasini oshirish va jamoaviy muhitni yaxshilash muhim omilga aylandi. Bu yondashuv ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan birga, tashkilot ichida barqaror ijtimoiy muhitni shakllantirishga xizmat qildi.

Bugungi kunda ham sanoat sotsiologiyasining ilmiy xulosalari o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Aksincha, zamonaviy raqamli iqtisodiyot, global bozor munosabatlari va yangi boshqaruv tizimlari sharoitida inson omili yanada muhim bosqichga chiqdi. Korxonalarda motivatsiya tizimlari, korporativ madaniyat, jamoaviy boshqaruv va inson resurslarini rivojlantirish strategiyalari aynan sanoat sotsiologiyasi va Xotorn tajribalari natijalariga asoslanadi.

Shunday qilib, sanoat sotsiologiyasi va Xotorn tajribalari ishlab chiqarish jarayonini chuqurroq tushunish, ijtimoiy munosabatlarning iqtisodiy natijalarga ta'sirini anglash hamda samarali boshqaruv tizimini shakllantirishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'ulomov Sh. Sotsiologiya asoslari. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2019.
2. Ernazarov B.O. Sotsial injeneriya va loyihalash. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
3. Xolmurotov S.E., Shoyusupova N.T. Iqtisodiy sotsiologiya (o'quv qo'llanma). – Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2005.
4. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
5. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekistonni rivojlantirish. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
6. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. – Toshkent, 2022.
7. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.